

POSLEDNJI DOM

Tamara Németh, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Suvremena perivojna arhitektura 2018./2019. Prof.dr.sc. Bojana Bojanić Obad Šćitaroci

KAZALO

5	UVOD
6	SKOZI ZGODOVINO
9	ATMOSFERA
10	SPOMINSKI KOMPLEKS KAMPOR
12	POKOPALIŠĆE SREBRNIĆE
14	SAN MICHELE CEMETERY
16	THE MUSLIM BURIAL GROUNDS
18	ANALIZE IN PRIMERJAVA
22	ZAKLJUČEK
24	VIRI

UVOD

V seminarskem delu bom predstavila par primerov pokopališč, ki se med seboj na prvi pogled močno razlikujejo tako po okolju kot tudi samemu pomenu, veže pa jih čutno oblikovanje prostora, ki nudi spokojnost in zadnji dom umrlim ter navsezadnje mir živim. Skozi nalogo bom raziskala zgodovino pokopališč in se dotaknila njihove atmosfere. Med izbranimi primeri bom analizirala kaj imajo skupnega in kje se med seboj razlikujejo in kako se ta odzivajo na krajino okrog sebe.

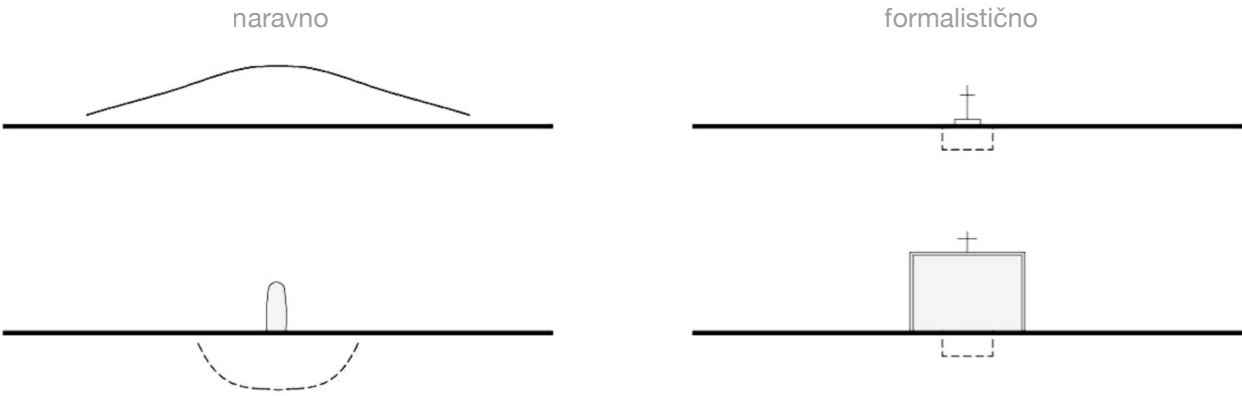
SKOZI ZGODOVINO

‘Nekaj elementarnega je v postavitvi pregrade, meje ali zidu. Človek je vedno na ta način označil svoj prostor v svetu. V nasprotju z našim vsakodnevnim okoljem, kjer nas hrup in spektakularne podobe spremljajo na vsakem koraku, je pokopališče prostor umika, miru in tišine.’ (A. Vodopivec)

Pokop mrtvih je dejanje postavljanja trupla umrlega v grobnico, zgrajeno za ta namen, ali v grob, ki je vkopan v zemljo. V kulturah, kot je Mezopotamija, so grobnice in grobovi položili v zemljo v pričakovanju, da bi duša posameznika, ki je bil pokopan, lažje dosegel posmrtno življenje, ki naj bi obstajalo pod zemljo. Grobove v kulturah starodavnega sveta so običajno označevali s kamnom, ki je imel podobo in ime osebe, ali z razkošno grobnico (kot so egiptovske piramide ali grške grobnice) ali megalitskimi kamnitimi dolmeni, prehodnimi grobovi in grobnicami. Kakršenkoli grob ali grobnica je bila zgrajena, pa je pomembnost pravilnega pokopa mrtvih poudarila vsaka starodavna kultura in obredi, ki spremljajo pokop, so bili med najbolj izpopolnjenimi in pomembnimi v mnogih starih kulturah. Pokop mrtvih pod zemljo sega več kot 100.000 let civilizacije, kar dokazuje grob Qafzeh v Izraelu, skupinska grobnica 15 ljudi, zakopanih v jamo, skupaj z njihovimi orodji in drugimi obrednimi predmeti. Najzgodnejši grob, ki ga je do sedaj odkril v Evropi, je grobnica “Rdeče dame Walesa”, ki je stara 29.000 let.

S tipološkim razvojem oblikovanja pokopališč, od nežnih pokopališč do podeželskih pokopališč, pride do prvega pomembnega fiktivnega in morfološkega premika. Zaradi rasti mest v industrijski revoluciji se pokopališča reorganizirajo in prenesejo izven mestnih meja. Pokopališča na travniku napovedujejo velik mestni park dvajsetega stoletja. Od zgodnjih pokopališč do oddaljenih nekropologov in svežih gozdnih pokopališč je mogoče opaziti nastajajoč trend oblikovanja pokopališč, ki je specifičen za lokacijo.

Dvojni značaj pokopališč odraža odziv vsake kulture na krajino. Estetika zelenih počivališč v nasprotju s hladnimi tihimi pokopališči razkriva dialog med kraji pokopa in družbo. Pokopališče postane abstrakten odsev njihovega konteksta. Obstoječa evropska pokopališča, značilna za lokacijo, se pojavljajo kot nastajajoča težnja. Daleč od religioznih vidikov in teoloških aspiracij, se današnja grobišča trudijo, da oblikujejo neoblikovane skozi zelo konceptualno besedišče.

2

ATMOSFERA

Takoj ob vstopu na pokopališče se občutki v obiskovalcu popolnoma spremenijo, preplavi ga nenavadna umirjenost in tišina. Za ta prestop so dovolj že stara škriajoča vrata, ali visoka živa meja, ki ločuje svet živih s svetom mrtvih. Tja se obiskovalec običajno odpravi s šopkom svežih rož, da bi zamenjal ovence, ki so tam že malo predolgo. S tem izkaže spoštovanje do družine in prijateljev, ki so ga zapustili. Obda ga občutek bližine, čeprav se zaveda, da je to le fizično mesto kjer so posmrtni ostanki svojca. Saj so v mislih pogosto ob njemu. A kljub temu ga ime in datum na nagrobniku pomirjata, in mu vzbujata pripadnost in bližino. Navadno ga določeno pokopališče spominja na določene prijatelje, kateri počivajo tam, a ko se tako v tišini približuje znanemu grobu nezavedajoč vedno znova bere vsa ta imena in preračunava v katerem življenjskem obdobju so odšli. Po nagrobnikih slepo sodi o ozadju družine, z njihovo urejenostjo pa skrbnost zanamcev. A tudi, če po naključju zaide na pokopališče kjer ne pozna nobenega so občutki enaki, spokojni. Teža in zavedanje ranljivosti ga pripeljejo do te globoke tišine. Ob dnevu spomina na mrtve je ta občutek še zmeraj prisoten, pa čeprav srečevanje drugih to zmehča.

Pokopališča ne glede na to kje so locirana je atmosfera podobna, bodi si to ob robu mesta, vasi ali ob živahni cesti v mestu. Tako bi lahko rekla da ne glede na to kak fizičen izgled in lokacijo imajo, v nas vzbujajo posebne občutke kot noben drug prostor. Zavedanje, da je tam nekdo pokopan je dovolj. Kot pravi Pallasma kup kamenja v gozdu označuje, da je tam nekdo pokopan. Vendar to še ne pomeni, da samo oblikovanje ne pripomore pri kreiranju te spokojne atmosfere. Preko oblikovanja pokopališč je moč razbrati tudi kulturo naroda in spoštovanje. Nekatera pokopališča so oblikovana kot park, ker se med travniškimi zelenicami in drevjem sprehodiš do grobov, druga so nastala spontano na hribčku ob gozdu na koncu vasi.

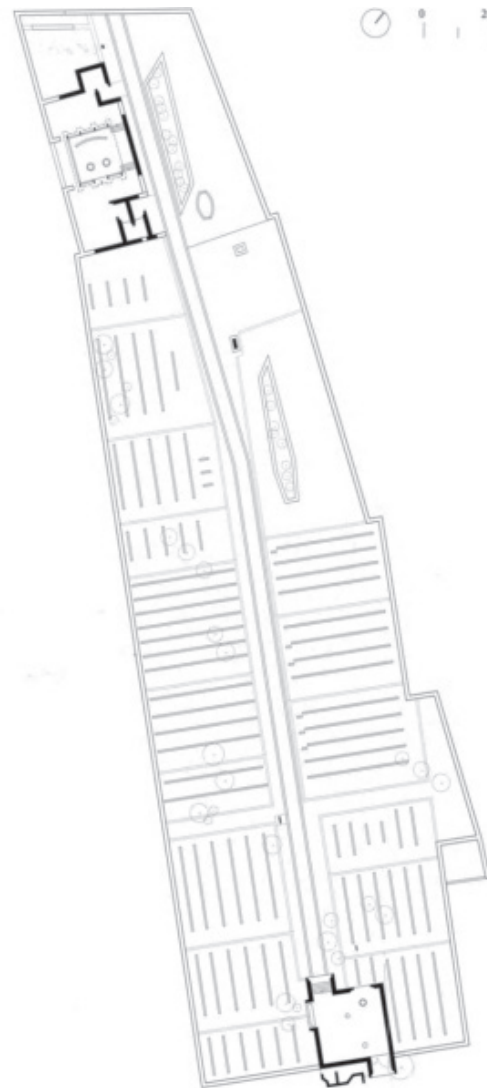
9

SPOMINSKI KOMPLEKS KAMPOR

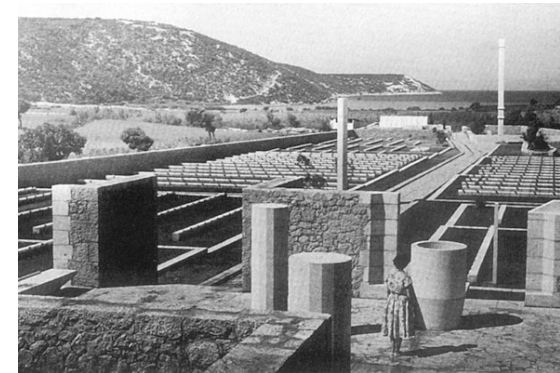
EDVARD RAVNIKAR, 1953 : otok Rab, Hrvatska

3

4

5

Ravnikarjeva postavitev objekta v urbano ali ruralno okolje je odstopa od stereotipnega pristopa k postavitvi spomenikov in obeležij v povojnem času. Spomenik zanj ni nujno pomenil dominante v prostoru. Ta ni bil prostorski element, ki si mora podrediti okolje, ampak mora nova intervencija obstoječi prostor nadgraditi. Okolje oziroma naravni pejzaž pokrajine je pojmoval kot okvir, v katerega je postavil svoje delo.

Pot po grobišču se začenja pri glavnem vhodu z vhodnimi vrati. Stoji na skrajnem vzhodnem delu zidu, ki obdaja grobišče. Ob prihodu na vhodno ploščad se nam odpre eden najpomembnejših, zagotovo pa najbolj skrbno načrtovanih pogledov po grobišču. Prvi obelisk stopi v os s tretjim in tako ustvari neprekinjeno simetrarno pogleda. Podoba pobočja oddaljenega otoka Krka dobi svoj odgovor na drugi strani osi, ki jo tvorita obeliska kot kamnit zgornji zaključek zidu. Kamnita vaza je dimenzionirana glede na višino oči gledalca tako, da tvori podstavek pod pobočjem otoka Krka. Na višini horizonta morja je nameščen tudi drugi horizontalni venec tretjega in največjega obeliska. Na ta način Ravnikar ustvari prvi, pozdravni pogled po grobišču, ki naravne elemente združi z arhitekturnimi v novo, osno simetrično celoto. Če se z mesta prvega pogleda obrnemo proti jugozahodu, se nam v ospredju prikaže hrvaški steber z besedilom v hrvaškem jeziku in hrvaškim nacionalnim grbom, v ozadju pa slovenski steber s slovenskim besedilom in grbom. Lokacija in dimenzija stebrov ni naključna, saj stojita v osi prehoda iz vhodne ploščadi na grobišče ter v smeri odprtine v zidu, kjer je nameščena kamnita klop. Nadalje pot vodi ob hrvaškem stebru, kjer se pogled usmeri skozi odprtino v zidu s kamnito klopjo. Ko se približujemo kamniti klopi, lahko na svoji desni strani opazimo izhod iz vhodne ploščadi, ki je obenem tudi vhod na grobišče. Ta je bil vse do sedaj optično zakrit s slovenskim stebrom. Proti zahodu se nam odpre osrednja pot po grobišču, ki je v perspektivnem pogledu uokvirjena z vertikalama drugega in tretjega stebra. Stebra sta ponovno dimenzionirana tako, da se na točki vstopa zaradi perspektive ujmeta njuna višina in širina. Pot, ki predstavlja kompozicijsko simetrarno celotne ureditve, se na koncu grobišča fizično in optično izteče skozi odprtino v kamnitem zidu. Odprtina, ki je bila kasneje zazidana, vodi obiskovalca v smeri proti morju.

Od vhoda na prostor grobišča je gibanje po njem vse do območja muzeja pod paraboličnim lokom svobodnejše

in manj vodeno. Muzej, ki predstavlja osrednji prostor grobišča, je večji del poti po grobišču optično izmaknjen iz glavne osi. Takšna postavitev, ki se zgleduje po prostorski kompoziciji Partenona na atenski Akropoli, omogoča pogled na parabolični lok s strani. Antični Grki so menili, da je pogled s strani bolj slikovit (besedo slikovit (fr. pittoresque) Choisy uporabi pri opisovanju atenske Akropole [Choisy, 1899]) in veličastnejši kot pogled od spredaj, saj zaobjame zgradbo kot celoto.

Dostop do prostora pod paraboličnim kamnitim lokom je speljan mimo labirintu podobne kompozicije zidov, kar omogoča, da je prostor pod streho čim bolj odmaknjen od ostalega dogajanja, saj predstavlja osrednji del grobišča. To je prostor, namenjen kontemplaciji in poklonu žrtvam. Zgornji rob kamnitih zidov je večkrat zobčasto spuščen, s čimer je omogočena vizualna povezava izbranih mest labirinta z ostalim grobiščem. Na ta način Ravnikar doseže nenehno optično prepletanje prostorov znotraj in zunaj zidu, ki obdaja osrednji prostor pod kamnitim paraboličnim lokom. Sklepno dejanje sprehoda po grobišču je pogled skozi močno poudarjen kamnit okvir, ki meri proti vhodni ploščadi. V tem pogledu se nam drugi obelisk postavi v os odprtine, ki z vhodnega platoja vodi na grobišče. Precizno vodena pot obiskovalca, polna prostorskih doživetij in optičnih presenečenj, se tako sklene v točki, kjer se je začela.

6

Kampor na otoku Rab je Edvard Ravnikar prvič uresničil svojevrsten način projektiranja, kjer elementi arhitekture dopolnjujejo obstoječe krajinske elemente v komponirane poglede, ki se zdijo, kot da je arhitektura neločljivo zrasla z obstoječo krajino. Marsikdaj ni povsem jasno, ali grobišče nadgrajuje obstoječi naravni pejzaž ali je pejzaž tisti, ki neločljivo dopolnjuje arhitekturno zasnovo grobišča.

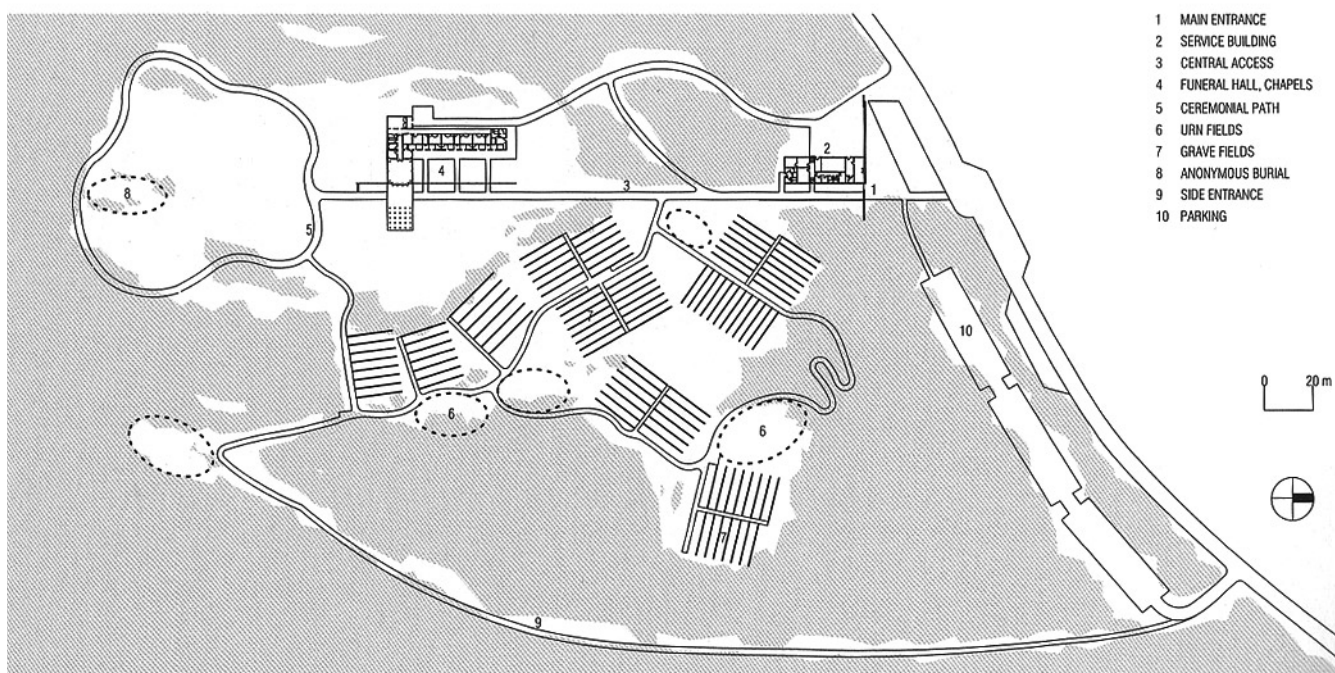
11

POKOPALIŠČE SREBRNIČE

ALEŠ VODOPIVEC, 1997-2000 : Novo Mesto, Slovenija

7

8

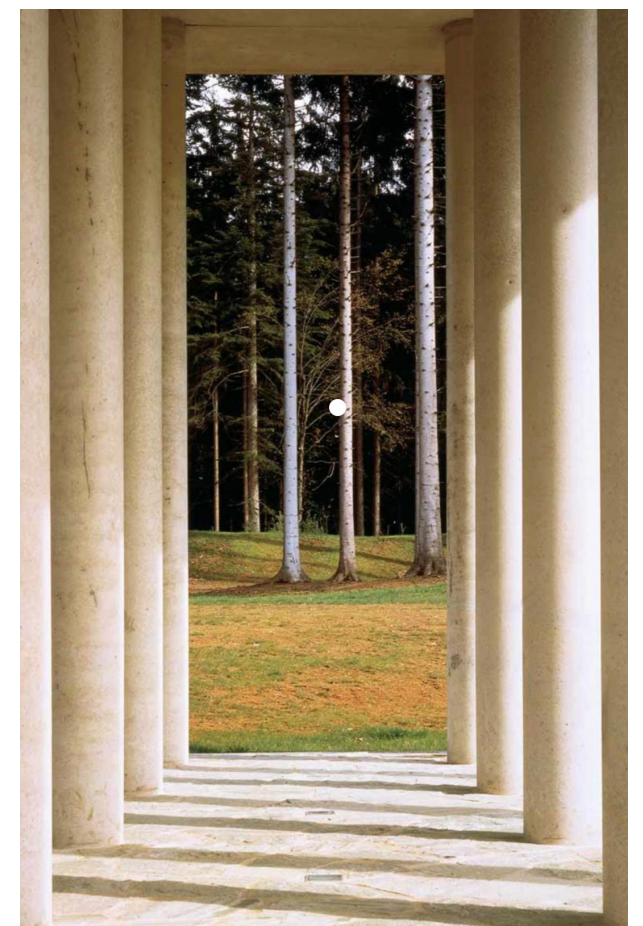
Pomirjujočo tišino ustvarja klasični red geometrijsko pravilne arhitekture, ki namenoma ostaja nema. Arhitektura enostavne, skromne konstrukcije avtentičnih materialov (vidni beton, les in steklo) izpričuje najelementarnejšo logiko teže in podpore. Njena izpovednost temelji na odnosu med polnim in praznim, stenami, odprtinami in stebri. Značaj posameznih prostorov oblikuje kvaliteta in količina dnevne svetlobe. Nič novega, presenetljivega in vznemirljivega ni v objektih pokopališča. Oblikovni svet narave je neizmerno bogat. Zato vzpostavi arhitektura dialog z okoljem preko kontrasta med raščenimi oblikami narave in strogostjo geometrijskega reda arhitekture, med naravnim in abstraktnim (drevje, lesa - žagan les, beton z odtisom lesa, popolnoma gladek beton), med materialnim in spiritualnim, med spontanim in racionalnim, med živim in neživim.

Gozdno pokopališče, daleč odmaknežno od mesta, z izoliranimi arhitekturnimi objekti v širšem zelenem okolju. Takšna zasnova odpira vprašanje arhitekturnega osamelca v naravnem, zelenem pejzažu. Tradicionalno slovensko pokopališče je mesto mrtvih, ograjeno z zidom in urejeno analogno mestu živih. Projekt pokopališča Srebrniče temelji na preoblikovanju arhitekturne teme pokopališkega zidu, ki v tradicionalnem pokopališču ločuje mesto živih od mesta mrtvih. Vlogo zidu prevzema na dani lokaciji raščen gozd. To je cezura, ki ločuje vsakodnevni prostor od posvečenega sveta pokopališča. Prehod iz enega sveta v drugega ponazarja dolga pot, aleja, ki je bila zamišljena kot ozek izrez iz gosto raščenega gozda. Gozd je bil tako gosto zaraščen, da je bil neprehoden. Prvoten namen je bil zarezati cezuro, alejo, ki bi vodila k svetlobi - jasi s poslovenilnim objektom. Preostali del pokopališča naj bi ostal v gozdu. Na žalost so med gradnjo gozd zredčili do te mere, da je današnja podoba bliže parku.

Vhod v pokopališče napoveduje dolg zid s klopjo, ki se zaključuje z velikim oknom cvetličarne. Za zidom je servisni objekt z dvoriščem, ki služi oskrbovanju pokopališča. Poslovilni objekt se nahaja v optični osi

pokopališča. Sestavljen je iz dveh delov - poslovilne dvorane in mrliških vežic. Poslovilni trakt je trodelen. V osi aleje je pokrito preddverje. Od tu je vstop v poslovilno dvorano, ki se z velikim oknom odpira v naravo. Z nasprotne strani se volumen dvorane ponovi v gostem stebrišču. Portik omogoča intimno zavetje ob množičnih pogrebih.

Linearno nanizane vežice so med seboj ločene z vmesnimi atriji. Lesa, ki je naznačena že na fasadi servisnega objekta, postane pregrada med sprevodno potjo in intimnejšim gajem pred vežicami. Kot zaslon ali pajčolan je svojevrstna metafora nekdanjega pokopališkega zidu.

9

13

SAN MICHELE CEMETERY

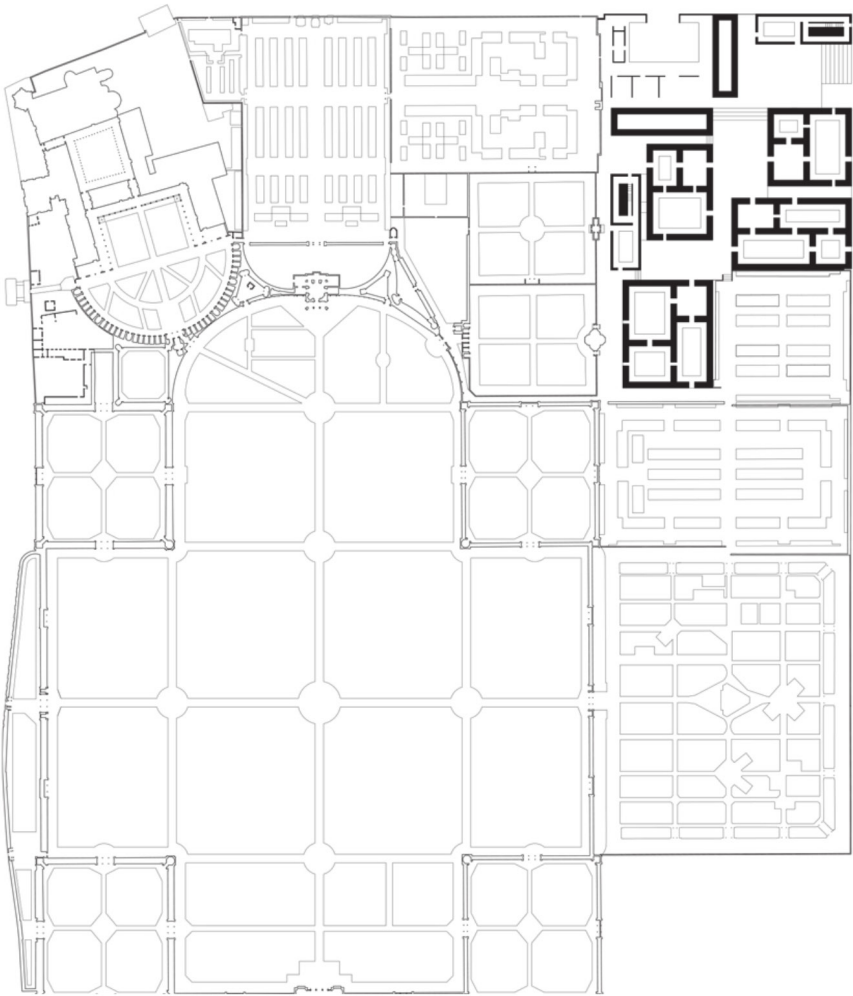
DAVID CHIPPERFIELD, 1998-2017 : Benetke, Italija

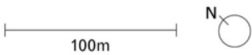
10

12

11

San Michele, ki je bil ustanovljen leta 1807 kot glavno pokopališče v Benetkah in razširjen leta 1839, ko sta bila združena dva otoka, se nenehno razvija že več kot 200 let, vendar se njegova romantična zunanost močno razlikuje od včasih mestnega značaja notranjosti.

Po mednarodni konkurenci se je začel razvoj in razširitev severovzhodne strani pokopališča. Predlog je bil razvit v dveh glavnih fazah in izveden v daljšem obdobju, prva faza gradnje se je začela leta 2004, druga faza pa je bila zaključena leta 2017. Nadaljnja faza je trenutno v načrtovanju, skupaj s predlogom za vzpostavitev povezanega pokopališča. na vzhodu.

Vodilna ideja sheme je organizacijska struktura, ki uporablja dvorišča različnih velikosti, ki jih opredeljujejo stene in kolonade, ki odmevajo v bližnjem samostanu San Michele iz 15. stoletja. V nasprotju z obstoječo razporeditvijo grobov v vrstah shema združuje zgradbe, stene, grobnice in pokrajino skupaj, kar ustvarja občutek intimnosti in zaprtosti.

Zgrajena shema obsega tri pravokotne strukture. Zunanost, ki jo tvorijo slepe stene in notranja kolonada s pogrebnimi vdolbinami, predstavljajo vrsto med seboj povezanih vrtnih dvorišč. Različna dvorišča so namenjena pokopom, upepeljevanjem ali kostnicam in so opredeljena z različnimi velikostmi in raznoliko, vendar harmonično paletto materialov. Stene so oblečene v bazalt in pietra d'Istria - dve vrsti kamnov, ki se običajno uporabljata v Benetkah - z inteligentnimi besedili iz evangelijev, notranje kolonade pa iz temno sivega betona.

Program je zahteval tudi skladišče in pristanišče za čolne, ki se odlikujejo po uporabi tradicionalnih, ročno izdelanih rdečih opek, notranjost pa je narejena iz betona, ki je izpostavljen in situ. Prvotna shema je vključevala tudi kapelo in krematorij, ki zdaj ne bosta uresničena, v naslednjih letih pa bodo dokončana še tri dvoriščna kompleksa.

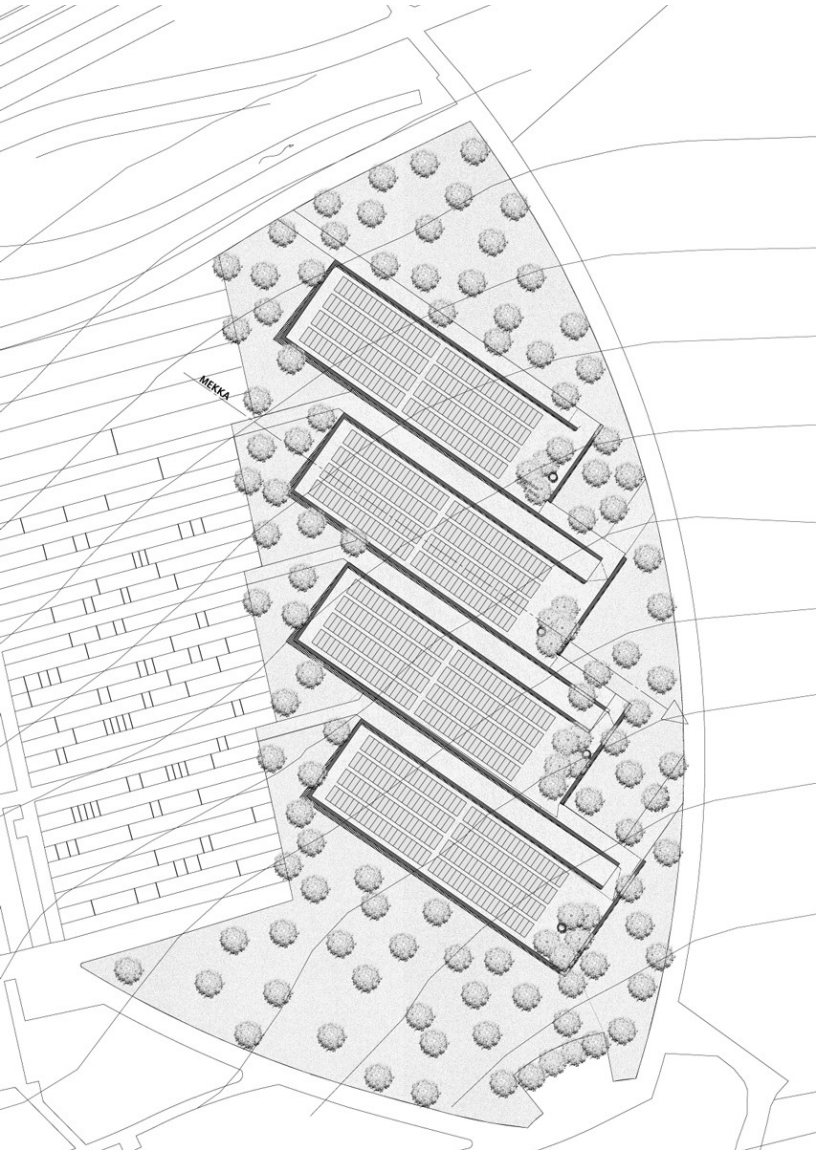
13

15

THE MUSLIM BURIAL GROUNDS at Witikon Cemetery

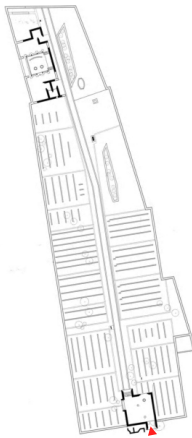
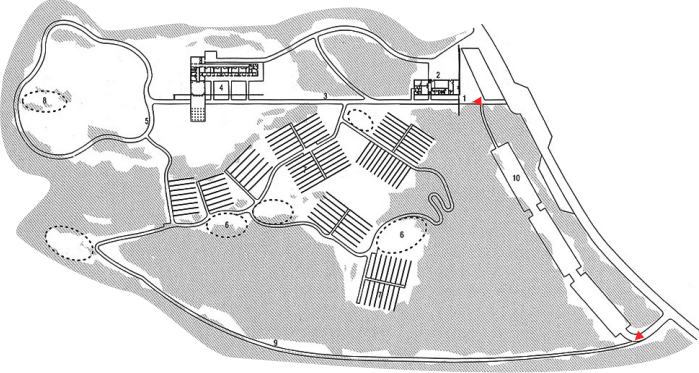
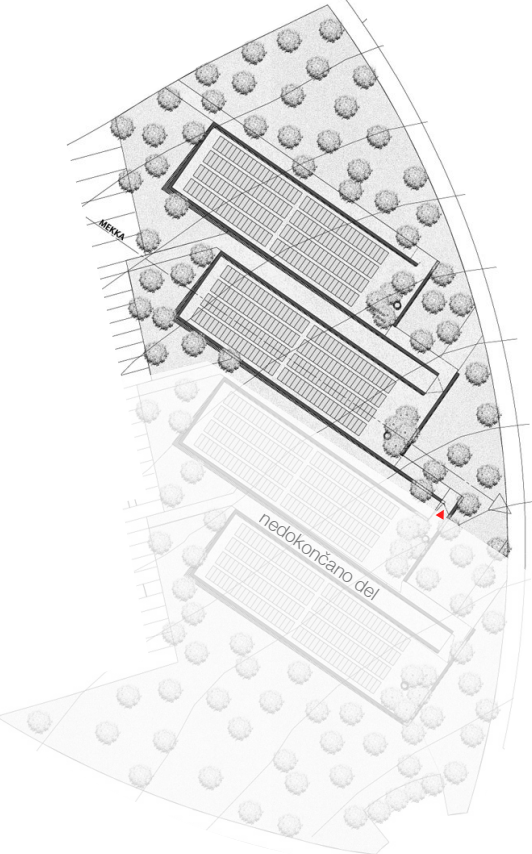
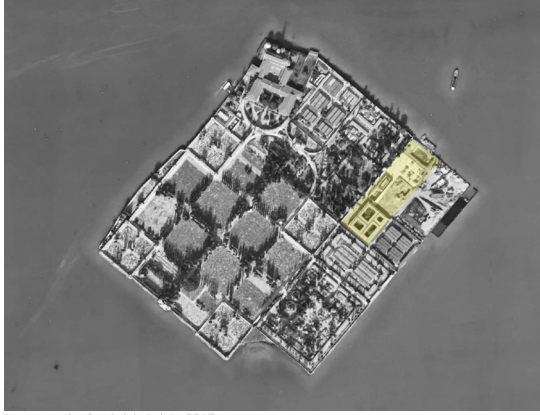
GÜNTHER VOGT, 2002 - 2004 : Zürich, Švica

Na rob velikega pokopališča v Witikonu je postavljeno islamsko pokopališče, ki zavzdema le delček velikega pokopališča na obrobju Züricha. Islamska pogrebna kultura narekuje, da morajo ostanki umrlega biti položeni na njegovo levo stran z nekovim obrazom usmerjenim proti Meki. Prostor naj bi bil enostavno oblikovan, brez dekoracije ali bujne vegetacije. Ta pravila narekujejo orientacijo grobovja, kar razloži zakaj ti ne sledijo topografiji ali orientaciji preostalega dela pokopališča. Dva od štirih predvidenih predelov sta uokvirjena z nizkim zidom in oblikuje zaseben, a hkrati odprt prostor. Vsako je razdeljeno na pokop in posip. Kjer je pipa za vodo in grozd dreves iz železovega lesa, Parrotia persica. Ta listopadna drevesa so avtohtona v severni Perziji in ustvarjajo povezavo z islamskimi regijami. Ta so še posebej impresivna v jeseni, ko je spekter barv njegovih listov od temno rdeče, preko vijolične do roza in rumene.

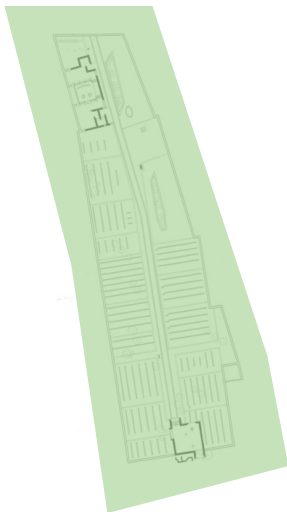
ANALIZE IN PRIMERJAVA

zelenje med zidovi

	SPOMINSKI KOMPLEKS KAMPOR	POKOPALIŠČE SREBRNIČE	SAN MICHELE CEMETERY	THE MUSLIM BURIAL GROUNDS
NAMEN	Služi kot spominski kompleks umrlim v koncentracijskem taborišču na Rabu med letoma 1942 in 1943.	Za pokope, žarne pokope in posipe, ter žalne ceremonije.	Namenjena pokopom, upepeljevanjem ali kostnicam.	Za Muslimanske pokope.
MERILO	 			
OKOLICA			 *na posnetku še ni dela iz leta 2017	

ZELENJE

SPOMINSKI KOMPLEKS
KAMPOR

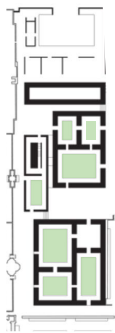
Sredi poljan, na lokaciji kjer so pokopavali umrle v koncentracijskem taborišču na otoku Rab. Kompleks se prilagodi obstoječi vegetaciji, ki je sedaj že popolnoma prerasla in spominja na park.

POKOPALIŠČE SREBRNIČE

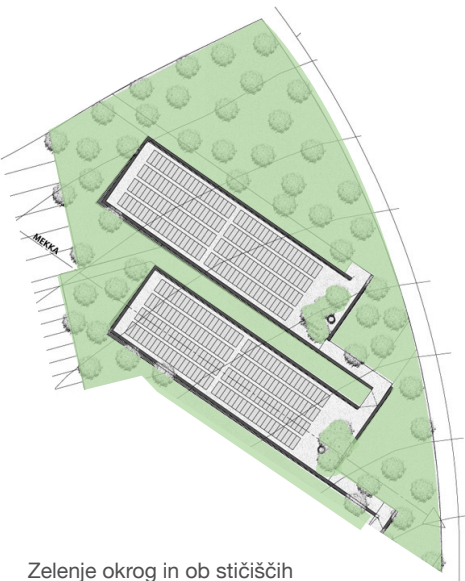
Pokopališče je že v osnovi bilo zasnovano kot sprehod po gozdnih poteh. Tako se grajena struktura zajeda v obstoječ gozd ter prilagaja le-temu.

SAN MICHELE CEMETERY

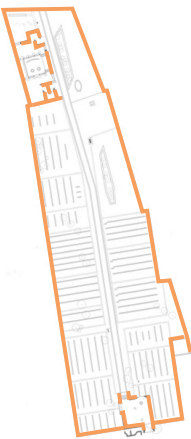
Sredi zelo goste grajene strukture se nizajo vrtovi, ki hkrati ustvarjajo milino in domačnost ter tvorijo trg.

THE MUSLIM BURIAL GROUNDS

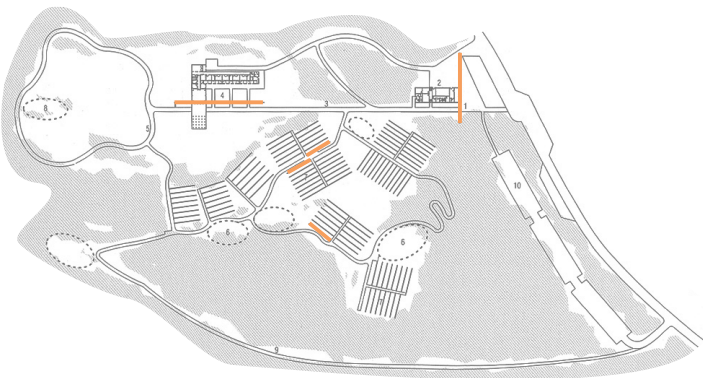

Zelenje okrog in ob stičiščih ustvarja intimen prostor.

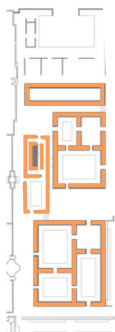
ZID

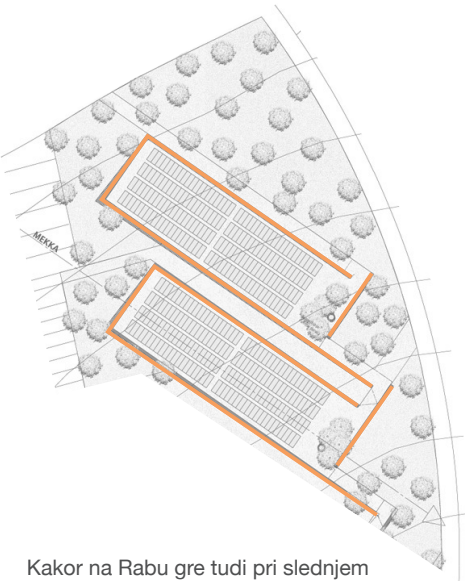
Ravnokra s povečini nizkim zidom obkroži celotno območje, tako da ta prosto spusti narava skozi. Z njim tudi izkaže spoštovanje že obstoječemu drevesu, ki je v njegovi osi, tako da zid na kratko prekine.

Gre za primer kjer pokopališče ni zamejeno in steče prosto v naravo, vlogo zidu tako prevzame raščen gozd. Kljub temu pa zaraščeni zeleni zidovi usmerjajo željene poglede.

Celoten koncept tega projekta bazira na žarnem zidu in prostoru med njimi.

Kakor na Rabu gre tudi pri slednjem primeru za obkrožanje lokacije z zelo nizkim zidom, ki tako spoštljivo zakriva grobove.

POVZETEK

Ravnikarjeva postavitev objekta v urbano ali ruralno okolje je odstopala od stereotipnega pristopa k postavitvi spomenikov in obeležij v povojnem času. Spomenik zanj ni nujno pomenil dominante v prostoru. Za Ravnikarja spomenik ni bil prostorski element, ki si mora podrediti okolje, ampak mora nova intervencija obstoječi prostor nadgraditi. Okolje oziroma naravni pejzaž pokrajine je pojmoval kot okvir, v katerega je postavil svoje delo.

Pokopališče kjer je pogrebna slovestnost poslednja pot skozi gozd. Primer kako z čutnim drobljenjem strukture klasičnega pokopališča dobimo park.

Klasilčno, monotono nizanje zidov zamenja vrt, katerega obkrožajo le ti. Porostor, ki ni samo zadnji dom umrlega temveč tudi zaprt, intimen vrt za žalujočega.

Razdelitev na manjše dele igra pri oblikovanju pomembno vlogo, saj ustvarja prijetnejše, manjše prostore za žalujoče. Tako tudi oblikovana krajina gradi prijetnost in spokojnost danega prostora.

ZAKLJUČEK

Pokopališča imajo pomembno vlogo pri zavedanju minljivosti v današnjem hitro se spreminjajočem svetu. Oblikovanje krajine pa tu igra pomembno vlogo pri ustvarjanju atmosfere in lajšanje bolečin ob težkih trenutkih in spominu na preminule. Njihova uporaba je skozi dolgo zgodovino človeštva ostala skorajda nepremenjena vse od njenega začetka. A na planetu že zmanjkuje prostora za žive kaj šele za mrtve. Posmrtni ostanke hišnih ljubljencev je že moč pretopiti v diamante, prvi poskusi iztrejitve posmrtnih ostankov v vesolje je že za nami. Kaj se bo zgodilo z grobovi čez par generacij, ko se bo ta kultura pokopa preobrazila v nekaj neoprijemljivega, in ko bodo že vsi pozabili na naše grobove. Ali bodo naši zanamci prikrajšani za ta težko opisljiv občutek v tem prostoru, za tako redko spokojnost v tem hitrem svetu.

VIRI SLIKOVNEGA GRADIVA

1. [15.2.2019] <https://ign.ku.dk/english/research/landscape-architecture-planning/landscape-architecture-urbanism/world-in-denmark/world-denmark-2010/papers-posters/filer/towards-despoina.pdf>

2. 10.2.2019] <http://arhitekturizem.blogspot.com/2014/01/>

3. [5.2.2019] <http://www.architetturadi Pietra.it/wp/?p=1068>

4. [5.2.2019] <https://laciudadsocialista.wordpress.com/2014/05/11/filtro-local-de-edvard-ravnikar/>

5. [10.2.2019] <http://architectuul.com/architecture/memorial-complex-kampor>

6. [10.2.2019] <http://www.architetturadi Pietra.it/wp/?p=1068>

7. [5.2.2019] <http://www.odprtehiseslovenije.org/objekt/pokopalisce-srebrnice/>

8. [5.2.2019] <http://www.odprtehiseslovenije.org/objekt/pokopalisce-srebrnice/>

9. [5.2.2019] <http://www.odprtehiseslovenije.org/objekt/pokopalisce-srebrnice/>

10. osebni arhiv

11. [5.2.2019] https://davidchipperfield.com/project/san_michele_cemetery

12. osebni arhiv

13. osebni arhiv

14. osebni arhiv

15. osebni arhiv

16. [5.2.2019] <https://www.vogt-la.com/en/project/muslim-burial-grounds-witikon-cemetery-zurich>

17. [10.2.2019] <http://peach-dulcelocura.blogspot.com/2015/02/blog-post.html>

VIRI

Vodopivec, A, Ravnikar – med klasičnim idealom in modernizmom. HOMMAGE à Edvard Ravnikar: 1907–1993. samozaložba F. in M. Ivanšek, Ljubljana.

Ravnikar, E., Spomenik NOB na Rabu. Arhitekt 1951/11, Ljubljana.

AR, Arhitektura raziskave, Architecture Research Ljubljana 2013

Vodopivec, A, Svetišče za vse: Oris

Pallasmaa, J., Oči kože: arhitektura in čuti, Ljubljana : Studia humanitatis, 2007

Kienast, D., 2002. Kienast Vogt. Parks und Friedhöfe. Parks and Cemeteries. Basel: Birkhauser